

Η ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΩΝ “ΕΡΩΤΟΜΑΝΩΝ ΓΡΑΔΩΝ”.
ΛΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΔΡΩΜΕΝΟ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΓΑΜΟΥ ΤΟ 1864

Φουρναράκης Κωνσταντίνος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο ερευνά την ύπαρξη της λαϊκών θεατρικών παραστάσεων στην Κρήτη κατά την ύστερη οθωμανική κυριαρχία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές οι παραστάσεις δεν πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της Αποκριάς, αλλά κατά τη διάρκεια των κρητικών γάμων. Οι Κρητικοί διασκέδαζαν στους κρητικούς γάμους, που διαρκούσαν πολλές μέρες, με την πραγματοποίηση αθλητικών αγώνων και αυτοσχέδιων θεατρικών παραστάσεων. Το κείμενο μιας δημοφιλούς θεατρικής παράστασης εξάγεται από το σύντομο έπος «Κρητικός Γάμος στους Λάκκους Κυδωνίας, 1864», το οποίο γράφτηκε από τον Κρητικό επαναστάτη Χατζημιχάλη Γιάνναρη (1832-1916). Ο Γιάνναρης αφηγείται τον δικό του γάμο (ο γάμος του ποιητή) και διακωμωδεί τον έρωτα ηλικιωμένης γυναίκας και τον γάμο σε προχωρημένη ηλικία, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τον αντίστοιχο γάμο του νέου ζευγαριού.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτη, κωμωδία, γάμος

ABSTRACT

Our article explores the existence of popular theater performances in Crete during the late Ottoman rule. It should be noted that these performances were not performed during the period of the Carnival, but during the cretan weddings. The Cretans entertained themselves in the cretan weddings, which lasted for many days, made sports matches and improvised theatrical performances. The text of the popular theatrical performance is extracted from short epic “Cretan Wedding in Lakkous Kydonia, 1864” was written by Cretan revolutionary Hatzimichalis Giannaris (1832-1916). Giannaris narrates his own mariage (the poet’s marriage). In the theatrical event he makes fun of the amatory old woman and the marriage due to their advanced age. This situation contrasts with the matching marriage of the new couple. In the text thematic not genetic similarities are detected with ancient Mimos.

KEY-WORDS: Crete, comedy, wedding

Στο γαμήλιο επύλλιο “Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας, 1864” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη (1832-1916) πολεμικού αρχηγού της επαρχίας Κυδωνίας Χανίων, το οποίο μελετήσαμε στη μεταπτυχιακή μας εργασία,¹ εντοπίσαμε ένα

¹ Χατζημιχάλη Γιάνναρη, *Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864*, φιλολογική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις Κωνσταντίνος Π. Φουρναράκης, επίτης καθηγητής Μ. Μορφακίδης, Universidad de Granada, Departamento de Filología Griega y Eslava, Granada, 2008. Το αυτόγραφο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη απόκειται στα ΓΑΚ- Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

θεατρικό δρώμενο το οποίο αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της διεξαγωγής λαϊκών θεατρικών παραστάσεων στην Κρήτη την περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας. Όπως μαρτυρεί ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης, αλλά και κρήτες λαογράφοι η διασκέδαση στους κρητικούς γάμους του 19ου αιώνα και μέχρι το πρώτο ήμισυ του 20ου διαρκούσε σχεδόν μια εβδομάδα και περιλάμβανε εκτός από την τελετή της στέψης, ποικίλα γαμήλια έθιμα, αθλήματα ακόμη και θεατρικά δρώμενα. Η συνήθεια αυτή πρέπει να ανάγεται στην εποχή της Ενετοκρατίας. Γνωρίζουμε ότι η ποιμενική τραγικοκωμωδία “L’ Amorosa Fede” του Αντωνίου Πάντιμου από το Ηράκλειο γράφτηκε επ’ ευκαιρία του γάμου της Καλλέργας, κόρης του Ιωάννη Καλλέργη, με τον Francesco Quirini, που έγινε το 1619.²

Μια μαρτυρία από το πολύτιμο Αρχείο του Παύλου Βλαστού έρχεται να επιβεβαιώσει την ύπαρξη λαϊκού θεάτρου στην Κρήτη που δεν σχετίζεται με τα λαϊκά δρώμενα για την αναγέννηση της Φύσης την περίοδο της Αποκριάς.³ Ο Βλαστός περιγράφει μια τέτοια θεατρική παράσταση σε οικογενειακή διασκέδαση στα Χανιά, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ένας άντρας, αναφέρει ο Βλαστός, παρουσιάστηκε στην ομήγυρη των καλεσμένων. Είχε μεταμφιεστεί σε γριά που μαινόταν από ερωτικό πάθος. Τραγουδούσε και αναπαριστούσε με μιμικές κινήσεις τα λόγια του τραγουδιού, όπως ακριβώς στους αρχαίους μίμους. Η περιγραφή αυτή βοηθά να κατανοήσουμε πώς παίχτηκε το θεατρικό δρώμενο στο γάμο του Χατζημιχάλη. Παραθέτουμε το κείμενο από το Αρχείο Βλαστού:

Η γραία ερωτόληπτος

Μετάξι κλώθω κι αναλνώ, μπαμπάκι μασουρίζω,
και σένα θέλω κι αγαπώ για να σε κανακίζω.

² Η δημοσίευση του έργου έγινε στη Βενετία τον επόμενο χρόνο, το 1620, από τον G. Sarzina. Βλ. Antonio Pantimo, *L’ Amorosa Fede, Tragicommedia pastorale*, a cura di Cristiano Luciani con la collaborazione di Alfred Vincent, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, σειρά Graecolatina Nostra, Πηγές 5, Βενετία 2003, σσ. XI και XIV. Στην έκδοση βέβαια αναφέρεται ότι δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για παίξιμό του στο θέατρο (σ. xiv). Η πρώτη έκδοση κοσμεύεται με έξι όμορφες χαλκογραφίες και την προσωπογραφία του ποιητή σε ηλικία δεκαοκτώ χρονών. Για το συγγραφέα και το έργο του βλ. επίσης, Πρόγραμμα της παράστασης του *Amorosa Fede* (Ερωτική Πίστη) του “Αμφι-Θεάτρου” υπ’ αρ. 44, Αθήνα, 1994.

³ Μέχρι σήμερα οι θεατρολόγοι έχουν μελετήσει τις λαϊκές θεατρικές παραστάσεις της Αποκριάς και διαπίστωσαν ότι εκτός από διάφορα δρώμενα για τη γονιμότητα της φύσης, διεξάγονταν την Αποκριά στη Ζάκυνθο οι “Ομιλίες”, και στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα λαϊκές θεατρικές διασκευές της “Ερωφίλης” και του “Ερωτόκριτου”, οι οποίες συμψύρονταν με τα τελετουργικά δρώμενα της Αποκριάς και εντάσσονταν στα σχετικά έθιμα. Βλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου Γλυκερία, *Το θέατρον εν Ζακύνθω από του ΙΖ’ μέχρι του ΙΘ’ αιώνας*, Αθήνα 1958, Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1989 και Αικατερίνη Πολυμέρου -Καμηλάκη, *Θεατρολογικά, μελετήματα για το λαϊκό θέατρο, από το Κρητικό Θέατρο στα δρώμενα της νεοελληνικής αποκριάς*, Αθήνα, 1998.

- Καλλιὰ να ιδώ τον άντρα μου στραβό μ' έναν αμμάτι,
παρά να ιδώ τη ρόκια μου να 'χει μαλλιὰ κι αδράχτι.*
- 5 *Η κουζουλή μου κεφαλή σπάσιμο θέλει πάλι,
στον περσινό μου έρωτα ζανοίγει να με βάλει.
Την κουζουλή μου κεφαλή μποστάνι θα τη σπείρω,
να βάλω το βολόσυρο να τήνε βολοσύρω.*

Μετά το τραγούδι υπάρχει η εξής σημείωση του Π. Βλαστού:

*Εν Χανίοις ευρεθείς ποτέ, ο τραγωδήσας το ανωτέρω άσμα κ. Καλόγνωμος εν οικογενειακή διασκεδάσει μεταμφιεσμένος (ενώ δεν ήτο απόκρεω) εις γραιάν με πιγουνίτην κρύπτων τον μύστακα και φέρων εις μέσην του διαπερασμένην ρόκα με βάμβακα εν δε τη χειρί αδράκτιον ετραγώδει τους στίχους παριστάνων απομιμούμενος την έννοιαν του άσματος της γραιάς, κλώθων, αναλύων και μασουρίζων δια των χειρών και δια ρυθμού ορχούμενος, εις τον β' στίχον πυρπολεί τον βάμβακα της ρόκας του, άδων, εις τον γ' στίχον κτυπά την κεφαλήν του εις τον τοίχον ως ερωτόληπτος μαινόμενος, εις δε το τέταρτον δίστιχον σύρει επί της κεφαλής του σανίδιον, ρίπτει κυάμους, καρπουζόκαρπους και φουντούκια κλπ. βολοσύρων δε το σανίδιον εξηκολούθει το άσμα και τον χορόν του ως μαινόμενος. Υποθέτω ταύτα ως τα τελευταία λείψανα των Κρητών των θεατρικών παραστάσεων”.*⁴

Δεν έχει, επίσης, αξιοποιηθεί από τους θεατρολόγους η καταγραφή από το Χανιώτη δάσκαλο και λαογράφο, Παντελή Βαβουλέ, θεατρικών παιγνιδιών, που παίζονταν στους γάμους μέχρι τη δεκαετία του '50. Στην αρχή αυτής της καταγραφής σημειώνονται τα εξής σημαντικά: Στα Κρητικά γλέντια, όταν έχουν περάσει πια τα μεσάνυχτα και οι γλεντιστάδες έχουν βαρεθή τους χορούς και τα τραγούδια, καταφεύγουν στα παιγνίδια. Το γλέντι τότε παίρνει άλλη μορφή αρκετά διασκεδαστική και ενδιαφέρουσα. Αρκεί, εκείνοι που τα διοργανώνουν και τα διευθύνουν να έχουν αρκετή πείρα και ικανότητα στη διεξαγωγή του παιγνιδιού και να προσέχουν να μην δημιουργούν δυσάρεστες και παρεξηγήσεις.⁵

Στα θεατρικά αυτά παιγνίδια οι διάλογοι, όπως συμβαίνει στο λαϊκό θέατρο, αυτοσχεδιάζονται πάνω σε ένα γνωστό θέμα. Τέτοια παιγνίδια ήταν: “Ο Άη- Γιώργης και το σφουγγάτο του”, “Τα κουκιά στη Νιγκαριά”, “Ο Μπουνταλάς”, “Η ζώνη”, “Ο Σύντεκνος”, “Η μεταλάβωση”, “Το χωνί”, “Το μαξιλάρι”, “Η βελόνα”, “Ο χασάπης”, “Το δακτυλίδι με το σχοινάκι”, “Οι ψευτοπαλικαράδες”, “Ο οδοντογιατρός”, “Η Μέλισσα”, “Το φουσερό”, “Το καλάμι”, “Ο Χότζας”, “Ο κουρέας”, “Το δαχτυλίδι”, “Ο ζωέμπορος”. Από την πλούσια αυτή συγκομιδή του δασκάλου-

⁴ Αρχείο Παύλου Βλαστού, χειρόγραφο 14, σ. 898. Το χειρόγραφο άρχισε να γράφεται το 1850. Βλ. και φωτομηχανική έκδοση του χειρογράφου με επιμέλεια και επιλεγόμενα του Κ. Φουρναράκη, στο: Παύλου Βλαστού, *Άσματα Λαϊκά Κρητών*, ΓΑΚ-ΙΑΚ, Χανιά, 2013.

⁵ Παντελή Βαβουλέ, *Τον γάμου*, Χανιά, 1955, σ. 30.

συλλογέα θα παρουσιάσουμε μόνο την κωμωδία των Ψευτοπαλληκαράδων, ώστε να υπάρχει ένα μέτρο σύγκρισης με την κωμωδία των “ερωτομανών γράδων”. Το θεατρικό παιγνίδι των “Ψευτοπαλληκαράδων” βασίζεται στον αυτοσχεδιασμό, στη διακωμώδηση του χαρακτήρα του ψευτοπαλληκαρά, γνωστού τύπου και από τις κρητικές αναγεννησιακές κωμωδίες,⁶ και στην τυπική σκηνή μάχης, η οποία όπως θα δούμε επαναλαμβάνεται και στην κωμωδία των “ερωτομανών γράδων”.

Οι ψευτοπαλικαράδες

Ο Θόδωρος και ο Ψευτοθόδωρος είναι δύο αδερφοί που είναι μαλωμένοι θανάσιμα και κυνηγά ο ένας τον άλλο για να τον σκοτώση.

Σ’ ένα ξεχωριστό δωμάτιο οπλίζονται σαν αστακοί. Τα όπλα τους είναι σκεπάρνια, τσεκούρια, στυλιάρια, μελιτζάνες, αγγούρια και άλλα τέτοια.

Στη σάλα εισβάλλει ο Θόδωρος και ρωτά:

- Μήνπας είδατε ανέ πέρασε από δω ο αδερφός μου ο Ψευτοθόδωρος!
- Τον είδαμε, απαντούν, κι ακούσαμε κι έλεγε πως σε γυρεύει να σε σκοτώση.
- Να με σκοτώση; Ντα έχει αυτός άρματα σαν τα δικά μου;
- Ου, έχει και περισσότερα και καλύτερα.
- Κι έχει αυτός ετσέ κουμπούρα, ετσέ μπιστόλες ... δείχνοντάς τα.
- Έχει και καλύτερα.
- Ά, να τον έβριστα ποθές και θα τούδεινχα εγώ ήντα αξία έχουν τ’ άρματά του.

Ξαφνικά εμφανίζεται στην πόρτα πάνοπλος ο Ψευτοθόδωρος. Τον παίρνει το μάτι του Θόδωρου και το στρίβει παλικαρίσια από την άλλη πόρτα. Ο Ψευτοθόδωρος κάνει πως δεν τον είδε και ρωτά κι αυτός με τη σειρά του τα ίδια και κάνει τις ίδιες απειλές, ώσπου εμφανίζεται πάλι ο Θόδωρος και τρέπεται σε φυγή ο Ψευτοθόδωρος.

Την τρίτη φορά όμως, που μπαίνει ο Θόδωρος, δεν προλαβαίνει ο Ψευτοθόδωρος να φύγει και συνάπτεται μια εικονική μάχη, στην οποία σκοτώνεται ο Ψευτοθόδωρος, εξαγριωμένος στην αρχή, στη θέα του πτώματος του αδελφού του, συγκινείται, κλαίει, μοιρολογάται τον σκοτωμένο, γονατίζει δίπλα του και του ζητά συγχώρεση.

Κάποιος τότε του λέει πως πρέπει να μοιράση τ’ άρματα του αδερφού του, για να του συχωρέσουνε. Το βρίσκει σωστό. Και παίρνοντας ένα ένα τ’ άρματα (ραπάνια, μελιτζάνες κ.λ.π.) τα μοιράζει στους περισσότερους παρακαλώντας τους να τα φυλάζουν εκεί που πρέπει. Οι αποδέχτες του αφιερώματος παίρνο-

⁶ Γεωργίου Χορτάση, *Κατζούρμπος*, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Λίνου Πολίτη, Ηράκλειο Κρήτης, 1964, σσ. νζ’-νη’, όπου επισημαίνεται μάλιστα η παρουσία του χαρακτήρα του “παλληκαριού της φακής” στη νέα αττική κωμωδία, στον Πλαύτο, στη βενετσιάνικη κωμωδία, στην *commedia dell’ arte*.

ντάς το λένε το συχωρεμό.: “Ο Θεός να του συχωρέση και να σου συχωρέση κι εσένα”.

Σημ. Η επιτυχία του παιγνιδιού εξαρτάται πολύ από την ηθοποιία των ψευτοπαλικαράδων. Γι’ αυτό πρέπει να το ‘χουνε παίζει πολλές φορές και να είναι ετοιμόλογοι και ευφυολόγοι [...] Είναι στο σύνολό του μια μικρή κωμωδία...”.⁷

Θα ήταν τολμηρό να αναγάγουμε τα θεατρικά δρώμενα των κρητικών γάμων στους αρχαίους λαϊκούς Μίμους, αφού στο διάβα των αιώνων πολλά από τα συνδετικά γενετικά στοιχεία έχουν χαθεί. Παρ’ όλα αυτά εξετάζοντας το σενάριο και τον τρόπο παράστασης του θεατρικού διαλόγου που παίχτηκε στο γάμο του Χατζημιχάλη δεν μπορούμε να αρνηθούμε τα κοινά στοιχεία που παρατηρούνται με τους αρχαίους λαϊκούς Μίμους.

Ως γνωστόν, οι μελετητές διακρίνουν τους αρχαίους ελληνικούς Μίμους σε λόγιους και λαϊκούς. Ο λαϊκός Μίμος προηγήθηκε του λόγιου και τα δεκαέξι σωζόμενα παπυρικά αποσπάσματά του χρονολογούνται από τον 3ο π.Χ. έως τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα το εγκώμιο “Υπέρ των εν Διονύσου τον βίο εικονιζόντων” που συνέγραψε τον 6ο μ.Χ. αιώνα ο ρήτορας Χορίκιος δείχνει ότι το είδος του λαϊκού μίμου γνώρισε μεγάλη ακμή σε όλη την ύστερη αρχαιότητα. Οι λαϊκοί Μίμοι παραδίδονταν προφορικά και παριστάνονταν από περιοδεύοντες θιάσους, οι οποίοι αυτοσχεδίαζαν πάνω σε ένα δεδομένο θέμα. Τα δεκαέξι σωζόμενα παπυρικά αποσπάσματα του είδους αυτού, νομίζω, ότι θα πρέπει να θεωρηθούν ως κείμενα υπόμνησης για αυτοσχεδιαστές. Από τον λόγιο αρχαιοελληνικό Μίμο γνωρίζουμε τα ελάχιστα πεζά αποσπάσματα του Σώφρονος (5ος αι. π.Χ.), τους οκτώ έμμετρους Μιμιάμβους του Ηρώνδα (3ος αι. π. Χ.) και τα αποσπάσματα από τέσσερις άλλους και μόνο το όνομα του Φιλιστίωνος (1ος αι. μ.Χ.) απ’ τον οποίο δεν σώθηκε κανένα κείμενο.⁸

Βασικό θέμα των αρχαίων Μίμων (λαϊκών και λόγιων), όπως προκύπτει από τα σωζόμενα κείμενα, είναι η διακωμώδηση της συμπεριφοράς διαφόρων ανθρώπινων τύπων, όπως ο πορνοβοσκός, η προαγωγός, ο πονηρός δούλος, η ερωτομανής γυναίκα, ακόμη και συμπεριφορά επαγγελματιών, όπως ο τσαγκάρης, ο δάσκαλος, ο στρατιωτικός. Η υπόθεση του μίμου καθόριζε τη βασική πορεία της πλοκής, ο ηθοποιός όμως ήταν ελεύθερος ν’ αυτοσχεδιάζει πάνω στο δοσμένο θέμα. Οι μίμοι, όπως είπαμε, γνώρισαν μεγάλη άνθιση ως την ύστερη αρχαιότητα και παρά την αρνητική γνώμη της Εκκλησίας εξακολουθούσαν να παίζονται στο Βυζάντιο. Την παρουσία μίμων στους βυζαντινούς γάμους επισημαίνει και ο Φ. Κουκουλές.⁹

⁷ Π. Βαβουλές, ό.π., σ. 39.

⁸ Για τους αρχαίους Μίμους βλ. H. Wiemken, *Der griechische Mimos. Dokumente zur des antiken Volkstheaters*, Bremen, 1972, σσ. 31-41, Μάριος Πλωρίτης, *Μίμος και μίμοι*, Αθήνα, 1990, σσ. 11-48, M. Andreassi, *Mimi greci in Egitto: Charition e Moicheutria*, Bari, 2001, σσ. 3-16.

⁹ Βλ. Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμος 4, Αθήνα 1951, σσ. 113-4, όπου και παραπομπές στις απαγορεύσεις της Εκκλησίας.

Παλαιότερα ο H. Reich είχε υποστηρίξει ότι οι ρίζες της *commedia dell' arte* φτάνουν ως τους αρχαίους ελληνικούς μίμους και το ρωμαϊκό “*fabulae atellanae*”.¹⁰ Έπειτα, άλλοι μελετητές αμφισβήτησαν αυτή την άποψη και θεώρησαν ότι η *commedia dell' arte* είναι η εξέλιξη της *commedia erudita* (λόγιας κωμωδίας), η οποία ενέταξε στοιχεία της λαϊκής παράδοσης στην προσπάθειά της να απελευθερωθεί από την κλασικιστική μίμηση.¹¹ Όποιο γενετικό σχήμα και να ακολουθήσουμε για τη δημιουργία της *commedia dell' arte*, δεν μπορούμε θα αρνηθούμε ότι το κωμικό στοιχείο στους αρχαίους Μίμους, στην *commedia dell' arte*, στις αναγεννησιακές κωμωδίες του Κρητικού Θεάτρου και στα θεατρικά λαϊκά παίγνια των κρητικών γάμων δημιουργείται, όχι τόσο από την υπόθεση, αλλά από τους τυποποιημένους κωμικούς τύπους (του ερωτευμένου γέρου, του δασκάλου, του μπράβου, της γριάς ρουφιάνας κ.α.). Ο Λίνος Πολίτης συνέδεσε τις κωμωδίες του Κρητικού Θεάτρου με τη βενετσιάνικη κωμωδία, ιδιαιτέρως με την *commedia vilanesca* (χωριάτικη κωμωδία), που διακωμωδούσε χαρακτηριστικούς ανθρώπινους τύπους και οι διάλογοί της ήταν γραμμένοι σε γλωσσικά ιδιώματα.¹² Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι από τους αρχαίους Μίμους και με πιθανή επίδραση της βενετικής “χωριάτικης κωμωδίας” φτάσαμε έως τη μορφή της θεατρικής παράστασης στον κρητικό γάμο της Τουρκοκρατίας. Σε ανέκδοτο χειρόγραφο υπάρχει η μαρτυρία του Giovanni Papadopoli για την εισαγωγή της *commedia dell' arte* στην Κρήτη την εποχή της Αναγέννησης.¹³ Ίσως, μάλιστα, υποστηρίζουν ο Μ. Μανούσακας και ο Β. Πούχνερ, να έχει σωθεί μέρος από το κείμενο μιας τέτοιας παράστασης ενσωματωμένο στο λαϊκό παραμύθι της “Ξεχασμένης Νύφης”. Ο G. Morgan, εξάλλου, υποστήριξε ότι ένας πρόλογος που διασώθηκε στο Νανιανό κώδικα ανήκε αρχικά σε μια χαμένη κωμωδία και ότι το σατιρικό ποίημα “Θρήνος του Φαλλίδου του πτωχού” μπορεί να είχε γραφτεί για παράσταση “θεάτρου του δρόμου”.¹⁴

Τα κωμικά λαϊκά δρώμενα θα πρέπει να μελετηθούν και σε συνάρτηση με την παραγωγή πληθώρας σατιρικών δημωδών ασμάτων για πολιτικά και κοινωνικά θέματα στην Κρήτη του 19ου αιώνα. Η σατιρική ρίμα αναπτύχθηκε εκείνη την περίοδο παράλληλα με την ηρωική. Οι Κρητικοί συνήθιζαν να κρίνουν με σκωπτικά δίστιχα κάθε παρεκτροπή από το δίκαιο και το κοινωνικά αποδεκτό: την τυραννία, την παρανομία, την ανηθικότητα, την μικρόνοια. Ο ιστορικός Βασίλειος Ψιλάκης αναφέρει ότι στην περίοδο της Γραμβούσας (1825- 1828) κάποια Χανιώτισσα,

¹⁰ Βλ. H. Reich, *Der Mimus, Ein litterar- entwicklungsgeschichtlicher Versuch*, Berlin, 1903.

¹¹ Βλ. Γεωργίου Χορτάτση, *ό.π.*, σσ. μδ'-μθ'.

¹² Βλ. Γεωργίου Χορτάτση, *Κατζούρμπος*, κριτική έκδοση Λίνος Πολίτης, Ηράκλειο 1964, σ. με'.

¹³ Βλ. Alfred Vincent, “Κωμωδία” στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, David Holton (επιμέλεια), Ηράκλειο 2002, σσ. 125-126.

¹⁴ Για τις απόψεις των Μανούσακα, Πούχνερ, Morgan και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, David Holton (επιμέλεια), *ό.π.*, σ. 126.

γνωστή για την αθυροστομία της, συνέθεσε μαζί με τον Κισαμίτη Βουτσάκη ένα σατιρικό λίβελλο κατά των Σφακιανών.¹⁵ Με σκωπτικά δίστιχα, επίσης, σχολίαζαν οι Κρητικοί την απάνθρωπη συμπεριφορά των Τούρκων διοικητών. Έπαιρναν, για παράδειγμα, λέξεις ή φράσεις από τις εγκυκλίους του Χουσνή πασά και τους προσέδιδαν κωμικό περιεχόμενο. Ο ίδιος ιστορικός γράφει: “Μη υπάρχοντος δε μηδ’ επιτρεπομένου τύπου, ένθεν μεν συνηρμολογούντο επιτηδείως λέξεις έντυποι εξ εφημερίδων και βιβλίων, ως εν Ηρακλείω, ετέρωθεν δ’ επλημμύρουν τα Χανιά σάτυραι έμμετροι και γελοιογραφίαι διακωμωδούσαι πάσαν πράξιν και κίνημα των περί τον Χουσνήν[...]”.¹⁶ Οι πολιτικές σάτιρες εκείνης της εποχής παραδίδονταν προφορικά ή κυκλοφορούσαν σε παράνομα χειρόγραφα φυλλάδια. Οι συλλέκτες των δημοτικών τραγουδιών δεν ενδιαφέρθηκαν πολύ γι’ αυτό το είδος με αποτέλεσμα λίγες πολιτικές σάτιρες της Τουρκοκρατίας να σωθούν.¹⁷

Παράλληλα με την πολιτική καλλιιεργήθηκε από τους ριμαδόρους και η κοινωνική σάτιρα, με την οποία καυτηρίαζαν κάθε παρεκτροπή από τους κοινωνικούς κώδικες. Άτομα με περίεργη συμπεριφορά, παραβάτες των άγραφων νόμων και του ηθικού κώδικα της εποχής, όπως ο ερωτομανής γέρος, η ερωτομανής γριά, η κακιά πεθερά, ο φαύλος κληρικός, η δύστροπη σύζυγος, ο μέθυσος, ο πόρνος, ο φιλάργυρος επέσυραν τη χλεύη της κοινωνίας και τα σατιρικά βέλη των ριμαδόρων. Θα λέγαμε ότι οι ριμαδόροι ασκούσαν μια μορφή κοινωνικού ελέγχου μέσω των σατιρικών στιχουργημάτων τους. Καταδίκάζαν τα ανθρώπινα πάθη με τη χρήση του λυτρωτικού γέλιου. Η διακωμώδηση γινόταν ονομαστικά ή με τη χρήση υπαινιγμών και παρομοιώσεων από μύθους των ζώων.

Ο θεατρικός διάλογος στον “Γάμο Κρητικό” του Χ’ Μιχάλη Γιάνναρη

Το θεατρικό δρώμενο που περιγράφει σε δεκαπεντασύλλαβους ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης παραστάθηκε κατά τη διάρκεια της τελετής του αντίγαμου¹⁸ σε υπαίθριο χώρο, δίπλα στη βρύση του χωριού Λάκκοι Κυδωνίας, τον Οκτώβριο του 1864. Στη λαϊκή αυτή παράσταση διακωμωδούνται συγκεκριμένοι άνθρωποι τύποι. Υποθέτουμε ότι οι ερασιτέχνες ηθοποιοί των Λάκκων φορούσαν μάσκες, καθώς έχουμε πληροφορία ότι και στους λακκιώτικους αγώνες δρόμου, την Τρίτη του Πάσχα, οι αθλητές εμφανίζονταν προσωπιδοφόροι.¹⁹ Δεν γνωρίζουμε όμως,

¹⁵ “Όλοι των Σφακιών οι δόμοι / οι βοσκοί και τυροκόμοι / κατεβήκαν απ’ τη μάντρα / να μας κάμουνε κουμάντα [...]” Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ.Δ, Χανιά 1909, σ. 1888.

¹⁶ *ό.π.*, σ. 2128.

¹⁷ Βλ. και Ν.Ι. Παπαδάκης, *Πολιτική σάτιρα εν Κρήτη*, *Κρητικά Μελέται*, Α’, 1933, σ. 123-139.

¹⁸ Μετά από δυο εβδομάδες στον αντίγαμο τελείται στη βρύση η πρόγνωση για τη ζωή του ζευγαριού, λέγονται παινήματα του γαμπρού και της νύφης και ακολουθεί διασκέδαση, που περιλαμβάνει φαγητό, χορό, τραγούδι, σατιρικές ρίμες, θεατρικό δρώμενο. Στη λέξη αντίγαμος η πρόθεση αντί σημαίνει ξανά. Η μέρα αυτή θεωρείται σαν την ημέρα του γάμου (πρβλ. *Αντίπασχα*).

¹⁹ Βλ. Π. Ντουντουλάκη, Ι. Μάντακας, *Η ιστορία των Λάκκων και οι απανταχού Λακκιώτες*, Χανιά 2001, σ. 173 (δημοσιεύεται φωτογραφία από τους λακκιώτικους αγώνες).

αν επιτρεπόταν στις γυναίκες να υποδυθούν τους γυναικείους ρόλους. Γυναίκες πάντως από το κοινό χορεύουν μπροστά στον ριμαδόρο την ώρα που αυτός διακωμωδεί τους ερωτευμένους γέροντες. Το θεατρικό έργο παίχτηκε σε υπαίθριο χώρο χωρίς την κατασκευή ενός πρόχειρου σκηνικού. Ο σκηνικός χώρος ήταν το επίπεδο στρογγυλό μέρος για τους χορευτές, μπροστά ακριβώς από τον μουσικό-ριμαδόρο ο οποίος συντόνιζε ως αφηγητής-ηθοποιός τη δράση και με τη συνοδεία της λύρας του επένδυε μουσικά το θεατρικό διάλογο. Φαίνεται, τέλος, ότι οι λαϊκοί ηθοποιοί που υποδύονται τη γρια Μαρμάταινα και τις άλλες γριές (“γράδες”) αυτοσχεδίαζαν πάνω σε μια εκ των προτέρων συμφωνημένη υπόθεση, όπως ακριβώς και στα θεατρικά παιγνίδια του γάμου που διέσωσε ο Π. Βαβουλές.

Το κυρίως θέμα του θεατρικού δρώμενου είναι η διακωμώδηση κάθε αταίριαστου και γι’ αυτό αφύσικου γάμου. Οι χήρες, οι γέροι και οι γριές που επιθυμούν να παντρευτούν παραβιάζοντας τους ηθικούς κώδικες εκείνης της εποχής ήταν στο στόχαστρο των ριμαδόρων. Επισημαίνουμε μόνο ότι το θέμα του αταίριαστου έρωτα διαπραγματεύονται τόσο ο λόγιος Μίμος η “Ζηλότυπος” του Ηρώнда όσο και ο λαϊκός μίμος της “Μοιχαλίδος”, στις οποίους δύο αδίστακτες κυρίες της ανώτερης τάξης καταλαμβάνονται από έρωτα για τους δούλους τους Γάστρωνα και Αίσωπο αντίστοιχα.²⁰

Ο θεατρικός διάλογος, που παίχτηκε στον αντίγαμο του Χατζημιχάλη, μπορεί να χωριστεί συμβατικά σε πρόλογο, επίλογο και τρεις σκηνές βάσει της εισόδου νέων προσώπων στο σκηνικό χώρο, παρ’ όλο που στο αυτόγραφο του ποιητή δεν σημειώνεται τέτοιος χωρισμός.

Πρόλογος

Στο πρώτο μέρος, εν είδει προλόγου, ο Ψαρόγαρος απευθύνεται στους καλεσμένους θεατές· τους προσκαλεί να συμμετέχουν στη διασκέδαση και να πλησιάσουν για να αρχίσει τα αστεία. Πρώτα καλεί το Μανώλη να ‘ρθεί κοντά και ζητά να μάθει για ποιο λόγο φαίνεται λυπημένος. Έπειτα φωνάζει σ’ όσους βρίσκονται μακριά και παίζουν σκοποβολή. Προτρέπει, επίσης, τις γυναίκες να τα κορίτσια να μπουν στο χορό. Οι αποστροφές του ριμαδόρου προς τους καλεσμένους, γνωστές άλλωστε από την “παράβαση” της αρχαίας κωμωδίας μέχρι τις σύγχρονες επιθεωρήσεις, προετοιμάζουν το έδαφος για να περάσουμε από την πραγματικότητα στη θεατρική σύμβαση.

Πρώτη σκηνή

Στην πρώτη θεατρική σκηνή, την ώρα που χορεύουν οι γυναίκες, ο Ψαρόγαρος βρίσκει ευκαιρία να διακωμωδήσει τις ηλικιωμένες χήρες που θέλουν παντρεία,

²⁰ Βλ. Andreassi, *ό.π.*, σσ. 33-36.

πράγμα κατακριτέο από τους θρησκευτικούς κανόνες²¹ και το εθιμικό δίκαιο εκείνης της εποχής.²² Τις προσκαλεί, ειρωνικά, να μπουν στο χορό μαζί με τις νέες, για να τις δουν οι γαμπροί. Η γελοιογραφική απεικόνισή τους φέρνει στο νου μας την ανάλογη καρικατούρα της χήρας στον “Πατούχα” του Ι. Κονδυλάκη.

Στην αδημοσίευτη συλλογή του Π. Βλαστού εντοπίσαμε τη ρίμα της γριάς Βεληδογιάνναινας, η οποία διακωμωδείται “ονομαστί”, γιατί παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία. Ποιητής της ρίμας είναι ο Νικόλαος Παπαδάκης από τις Βρύσες Αμαρίου:

Ρίμα της Γράτσας Βεληδογιάνναινας

*Αιτέστε να την πάρουμε αυτή την γρε τη μούμια,
να τήνε πάμε λαλητή τη νύφη μας στα Κούμια.
Επήγαν να την πάρουνε μα κάλεση δεν είχα,
κι όσοι το μάθαν ύστερα ούλ' αποσβολωθήκα.
Κι όντε την επερνούσανε σ' τση Μέλαμπες σ' το χύμα 5
—Αναβαστάτε με, μωρέ, κι έπεσ' από το χτήμα.
Κι όντε την επερνούσανε εις της Συκιάς τη βρύση,
—πεζέψετε τηνε, μωρέ, γιατί θα κατουρήσει.
Κι όντε τηνε περνούσανε 'ς τη βρύση ντρέτα, ντρέτα 10
σαράντα πόρδους έπαιξε κι η γη Αρετή τση μέτρα.
Γιατί ήτονε δικολογιά κι ήτο γειτόνισσά του,
κι εθώρειε και εγροίκανε τα κατορθώματά του.
Κι απείς την πήγαν στο χωριό και έκατσε σ' την κασέλα,
έλεγαν οι γι Ακουμιανοί —« Όφου, μωρέ κοπέλα».
Μ' αλήθεια με τσ' αδόντες τση, και με τα καρφιτσάκια, 15
εκτρινοκοκκίνιζε σαν και τα κοριτσάκια.
Μ' αν ήθελε την καλοειδής, στο νου σου να τη βάλης,
μ' αναγουλιές τριω μερώ φαγιά ήθελε βγάλης.
Κι αν την εκαλοζάνοιγες με προσοχή του νου σου,
θα έμοιαζε κατά πολλά σ' όλα του γουρουνιού σου, 20*

²¹ Ο ΚΔ' κανόνας του Μ. Βασιλείου αναφέρει μεταξύ άλλων: “Εάν δε εξήκοντα χρόνων ούσα η χήρα, ταχθή εις το τάγμα των χηρών, έπειτα υπανδευθή, αύτη επιτιμάται να μη μεταλαμβάνη, έως οπού να χωρισθή από την εν γήρα ταύτην ακάθαρτον μείξιν και το άθεσμον συνοικέσιον”. Βλ. *Πηδάλιον*, υπό Αγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού, Αθήνα 1990, σ. 607 (α' έκδοση Λειψία 1800).

²² Ο Γ. Σπυριδάκης επισημαίνει: “Αι χήραι, συνάπτουσαι γάμον, ο οποίος εθεωρείτο εις την κοινωνίαν άνευ υπολήψεως, παρείχον παλαιότερον κατ' άγραφον νόμον, επικρατήσαντα εις την Πελοπόννησον, τας Αθήνας, την Σάμον, ίσως και αλλαχού, δωρεάν εις τον γαμβρόν, νέον, το πρώτον νυμφεύόμενον η οποία ετίθετο υπό την πλήρη κυριότητα αυτού. Η δωρεά αύτη εκαλείτο παλληκαριάτικο...” βλ. Γεώργιος Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία*, τεύχος Γ', Αθήνα 1972, σ. 69.

*Μα εκείδά 'μουνε κι εγώ κι έφαγα έναν κουλούρι,
Κι όντιμως το εξέρασα εις τη δική τση μούρη''²³.*

Μετά τις χήρες, ο Ψαρόγαρος στρέφει τα βέλη της σάτιράς του σε όσους γέ-
ρους θέλουν να παντρευτούν, παρ' όλο που το σώμα τους είναι φθαρμένο και
εξασθενημένο. Μια τέτοια αφροσύνη δεν ταιριάζει στα γηρατειά. Στη Λακκιώ-
τική κοινωνία ο κοινωνικός ρόλος των γερόντων ήταν σπουδαίος. Οι γέροντες
ασκούσαν συμβουλευτικό ρόλο και η γνώμη τους είχε βαρύνουσα σημασία σε όλα
τα ζητήματα. Μόνο στην ξενιτιά είδε γέρους να παντρεύονται, σχολιάζει ο ριμα-
δόρος. Στον αφύσικο γάμο γέρου με κορίτσι αναφέρεται και το γνωστό δημώδες
στιχούργημα “Περί γέροντος, να μη πάρη κορίτσι”:

*Ατόνισε και δεν μπορεί, τάχα ωσάν να σκάπτη,
αγκομαχεί συχνά συχνά και η καρδιά του άφτει.
Και ροχαλίζει ως αγριόχοιρος και βήχει μον' και ρώχει,
αγκομαχεί ο κακότυχος σαν να 'τρεχε σ' εγδόχη.
Αγριώνει και τα μάτια του σαν ψοφισμένου σκύλου,
αφρίζει και το στόμα του ωσάν λυσιάρη σκύλου.
Ανατριχούν τα γένια του και γρίζουν σαν χιναίου,
τα δόντια του εκ τα γερατιά δεν έχουν τι σου λένουν.
Και δεν το γνώθει οπού γροικά του γέροντα κανάκια
πως είναι πούπετις πικρά πλέον παρά τα φαρμάκια; (στ. 49-58)[...] ²⁴*

Το θέμα της διακωμώδησης του γεροντικού έρωτα υπάρχει και στην «Πανώρα»
του Γεωργίου Χορτάτση.²⁵ Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό διάλογο με πολλά σε-
ξουαλικά υπονοούμενα ανάμεσα στη χήρα Φροσύνη και το γέρο Γιαννούλη:

Φροσύνη: Σαν ξεραθεί ο βασιλικός, Γιαννούλη, δε γυρίζει /στην πρώτη ντου
ομορφιά ποτέ, καλά και να μυρίζει [...] (Πανώρα, Γ, 307-8).

Φροσύνη: Οι γέροντες κατέχω το πώς όρεξη τσι σέρνει/μα τίβεται η μπόρεση
να κάμου δε τζι φέρνει.

Γιαννούλης: Το κυπαρίσσι όσο γερά τόσον αδυνατεύγει /και το λιοντάρι πλει-
ότερα στα γέρα του αγριεύγει.

Φροσύνη: “Κι άνθρωπος όσον πλια γερά, χάνεται η δύναμή του /κι όσο λιγότε-
ρα μπορεί πληθαίν' η γιόρεξή του [...]” (Πανώρα, Γ, 321 -326).

²³ Χειρόγραφο Παύλου Βλαστού, υπ' αρ. 15, σ. 864. Εδώ δημοσιεύεται για πρώτη φορά.

²⁴ Βλ. Γιώργος Δανέζης, “Senex amans: Το δημώδες ποίημα γιά το γέρο και το κορίτσι”, *Τ' αηδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται, Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, επιμέλεια Π. Αγαπητός και Μ. Πιερής, Ηράκλειο 2002, σ. 447.

²⁵ Βλ. Χορτάτση Γεωργίου, *Πανώρα*, κριτική έκδοση Εμμ. Κριαρά, Θεσσαλονίκη 2007.

Φροσύνη: “Δεν είμαστε, Γιαννούλη, μπλιό μας για πελελάδες /κακά ταιριάζει ο έρωτας, ξεύρε με τσι ψαράδες” (*Πανώρια*, Γ, 333-4).

Δεύτερη σκηνή

Στη δεύτερη σκηνή του θεατρικού δρώμενου εμφανίζεται ένας ηθοποιός που υποδύεται τη θεια - Μαρμάταινα. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για διακωμώδηση “ονομαστί”, αφού οικογένεια μ’ αυτό το επίθετο υπήρχε στους Λάκκους. Ο Φαρόγαρος δηλώνει, υποκριτικά, βέβαια, ότι συμπαθεί όσες γριές θέλουν να παντρευτούν και αναλαμβάνει το ρόλο του προξενητή. Ισχυρίζεται ότι ξέρει νέους που επιθυμούν να παντρευτούν γριές και χήρες. Στο Κρητικό Θέατρο, ως γνωστόν, το ρόλο του διαμεσολαβητή αναλαμβάνει ένας τυπικός χαρακτήρας, η γρια ρουφιάννα.²⁶ Ο κωμικός διάλογος του προξενητή και της γριάς Μαρμάταινας, που θέλει γαμπρό “νιούτζουκον”, είναι, νομίζουμε, από τους καλύτερους της σατιρικής μας ποίησης.

Η γρια Μαρμάταινα παρακαλεί τον προξενητή να φροντίσει να κρύψει από το γαμπρό τις ρυτίδες της. Από κει και πέρα ξέρει τι θα κάνει. Η γριά προσπαθεί να αποκρύψει τις ζάρες (ρυτίδες) του σώματός της. Ένα λογοτεχνικό παράλληλο βρίσκουμε και στην «Πανώρια» του Γ. Χορτάτση, όπου η γριά Φροσύνη ψάχνει να βρει ένα γέρο μάγο, που ξέρει να κάνει μια αλοιφή, για να σβήσει τις ρυτίδες και να ξαναγίνει νέα:

“Με χόρτα λέσι μια ’λοιφή πως κάνει και με γάλα /και μετά κείνη γίνονται θαμάσματα μεγάλα:/οι μαύρες την αλείφονται και το ζιμιό ξασπρίζου/κι οι γράδες εις τα νιότα τως πάλι ξαναγυρίζου./ Τούτο το γέρο πα να βρω λοιπό να τον πλερώσω /για να μου δώσει ν’ αλειφτώ να ξανακαινουργιώσω, / να κάμω νιους ξοπίσω μου πάλι να πορπατούσι / να μ’ αγαπούν, να με τιμούν και να με προσκυνούσι” (*Πανώρια*, Α, 271-280).

Όταν θα φτάσει η ώρα της συνάντησης με το νεαρό, λέει η γριά Μαρμάταινα, θα φορέσει την επίσημη στολή της, θα καλλωπιστεί και θα παρουσιαστεί μπροστά του σαν νύφη. Στους στίχους 948-953 ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης μάς δίνει μια ιδέα για το πώς ήταν η κρητική φορεσιά μιας νύφης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (μπουστομάντηλο ή κολέτο, καρπέτα, βιστηδούρα, δακτυλιδοπότονα, καλίκια, ζώστρα, κορδόني λαιμού). Στη γελοιοποίηση της γριάς συμβάλλει και η ισχυρή αντίθεση ανάμεσα στην αληθινή ομορφιά της νέας νύφης, που επαινήθηκε με το επιθαλάμιο του αντίγαμου, και στην εικόνα της ψιμυθιωμένης γριάς νύφης. Σχετική με το θέμα του αταίριαστου γάμου γριάς και νέου είναι μια ρίμα συνθεμένη

²⁶ Για τις ρουφιάνες, μαυλίστρες και γενικότερα τις κοινές γυναίκες στις κρητικές κωμωδίες βλ. Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, “Από την τυπολογία της κοινής γυναίκας στην ιταλική και την κρητική αναγεννησιακή κωμωδία έως το επανησιακό θέατρο: το μοτίβο των μαθημάτων”, *Κρήτη και Ευρώπη, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Κέντρο Κρητικής Λαογραφίας, Βαρβάροι Κρήτης 2001. Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Α. Πολίτη, στο Γεωργίου Χορτάτση, ό.π., σσ. νη΄-νθ΄.

από κάποιο Τουρκοκρητικό. Διακωμωδεί την ηλικιωμένη χήρα του Σινάν αγά, η οποία σε ηλικία εβδομήντα χρονών παντρεύτηκε έναν πολύ νεότερό της.

Ρίμα της Σινάναινας

Εἰς τα ρωμαίικα στενά σ' ἓνα πλατύ σοκάκι
 ἐπῆρε μια καντή-νενέ ἓνα τση εγγονάκι.
 Σινάναινα, γερόντισσα, διάλε την αθρωπιά σου,
 που παίρνεις την καρά-μπογιά και βάφεις τα μαλλιά σου.
 Καλέ Συναναγάδαινα δεν ἦτονε ντροπή σου, 5
 τόσο χρονώ νοικοκερά να πάρης το παιδί σου.
 Το Ναζλιδάκι κάθετο ἀπάνω στην πορτέλα,
 κι ἐθώρειε το Χασάν αγά μαζί με τη βαρέλα.
 Ὑψυχή μου, Καντηνάκι μου, γλυκειά μου φιλενάδα,
 κι ἐγύρισέ μου τ' ο Θεός και σ' ἔκαμα κουνιάδα. 10
 Πόσες καρδιές μαραίνονται και πόσα σκώθια λυοῦνε
 και πόσα μάθια βγαίνουνε, ὄντε μασε θωρούνε.
 Τα πόδια του ἐτρέμανε κι ἐπόνειε κι η καρδιά του,
 πώς θα γυρίσηνα την δη τη γριά να 'ναι κοντά του.
 Ὑψυχὲ πάρεθ' ἓνα φτωχή, μια νέα να σου πρέπει, 15
 να τη θωρήθ' να χαίρεσαι, να πεις πως ἐπαντρεύεις.
 Μα πήγαν και σου πήρανε μια γριά, μια σαγλιασμένη,
 των εβδομήντα δυο χρονώ την ἀποκενωμένη.
 Ατζέμπα μου Χασάν αγά δεν θα το μεταγνώσης,
 τη νιότη του την ὁμορφή τση γριάς να τη σιμώσης;".²⁷ 20

Τρίτη σκηνή

Στην τρίτη σκηνή κορυφώνεται ο θεατρικός διάλογος. Η εμφάνιση πέντε γράδων διακόπτει τη συνομιλία Ψαρόγαρου - Μαρμάταινας. Από το κείμενο συνάγουμε μια σκηνοθετική πληροφορία για την αμφίεση των ηθοποιών που υποδύονταν τις γριές: ήταν χωρίς μαντίλια και ανέμιζαν τ' άσπρα μαλλιά τους σαν τις "ψαρές νεράιδες" (νεράιδες με άσπρα μαλλιά). Οι γριές μπαίνουν στο σκηνικό χώρο με άγριες διαθέσεις και απειλητικές κινήσεις, γιατί η Μαρμάταινα επρόκειτο να τους πάρει τον γαμπρό. Αρχικά η επίθεση γίνεται με λόγια. Η γριά Μαρμάταινα αντεπιτίθεται σθεναρά. Ξεστομίζονται και από τις δύο πλευρές ύβρεις, που μόνο στον Αριστοφάνη και στις κωμωδίες του Κρητικού Θεάτρου έχουμε συναντήσει ξανά: "ροσπού" (πόρνη), "ζαρωμένη", "μαϊμού", "στρίγκλα", "σκάνα" (ρυπαρή), "γαϊδούρα", "κουτούνα" (χαζή), "μωρή", "ξεκουθιασμένη" (ξεμωραμένη). Μια

²⁷ Χειρόγραφο Παύλου Βλαστού, υπ' αρ. 15, σ. 698. Εδώ δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Έγιναν μερικές ορθογραφικές αλλαγές.

πρόταση για συμβιβασμό και αδελφικό μοίρασμα των γαμπρών αποτυγχάνει. Η εριστική σκηνή ολοκληρώνεται με επίθεση “έργω”. Οι γριές χτυπούν με μανία η μια την άλλη, σέρνουν τα μαλλιά τους, ξεσχίζουν τα πρόσωπά τους. Ο ριμαδόρος Ψαρόγαρος περιγράφει την ένταση της μάχης και τις διαδοχικές πράξεις των γράδων με συσσώρευση ρημάτων και το ασύνδετο σχήμα.

Το θέμα της διακωμώδησης των ερωτομανών γράδων ήταν γνωστό στους λαϊκούς ηθοποιούς και από ένα δημοτικό τραγούδι σε διαλογική μορφή, που έχει αποθησαυριστεί στη συλλογή κρητικών δημοτικών ασμάτων του 1876 του Αντωνίου Γιάνναρη. Στο τραγούδι ο ανώνυμος λαϊκός ποιητής με την υπερβολή, το φανταστικό και το παράλογο δημιουργεί ένα κωμικό θεατρικό διάλογο με σκοπό το γέλιο: Ένας νεαρός διηγείται μια φρικτή εμπειρία του. Κάποτε, λέει, τον κυνηγούσε μια ερωτευμένη γρια να τον φιλήσει. Σταυροκοπήθηκε όμως και έτσι απέφυγε την επίθεση της φρενοβλαβούς. Ως εκ θαύματος, ο Θεός, για να τον σώσει, έστειλε τον Χάρο να πάρει τη γριά. Μόλις η ηλικιωμένη αντιλήφθηκε το Χάρο, άρχισε να χορεύει μαζί με άλλες γριές. Στο διάλογο που ακολουθεί η γριά προσπαθεί να παραπλανήσει το Χάρο λέγοντας ότι είναι νέα και δεν ήρθε ακόμη η ώρα να πεθάνει. Ξαφνικά, μια φωνή φέρνει την είδηση ότι έφτασε ένα καράβι άντρες. Μόλις τ’ ακούνε οι γριές αφήνουν το χορό και τρέχουν να τους πάρουν:

- Νέος: Μια γρα μ’ ανακολλήθηκε κ’ ήρθε να με φιλήσει
 κι εθάρρεψα, μα το χυλό, πως θα με καταλύσει.
 Κ’ εστάθηκ’ ανατολικά κ’ έκαμα το σταυρό μου,
 Θε μου και επαρέ τηνε τούτην τη γρα ’π’ ομπρός μου. 5
 Κι ο Θιός και μ’ ελυπήθηκε κι είδε τον τόσο φόβο
 και μου ’στειλε το Χάροντα, κ’ έφταξε το ντελόγκο.
 Κι οι γράδες ως τ’ ακούσανε επιάσαν τσι καρφίχτες
 μπαίνουν λουγοχτενίζονται και σιάζουν τσι χωρίστες.
 Κι ο Χάροντας επέρασε στο άλογο καβαλάρης. 10
- Χάρος: Κεράδες ασπροκούτελες, είδετε ποθές γράδες;
 Γρά: Χόρευγε μωρή συ καλά
 Κι απού ’χει γράδες ας ρωτά.
 Μα πα σε τούτον το χορό όποιος είναι χορεύγει
 Κι απού ’χασε τσι γράδες του ας πα να τσι γυρεύγει.
- Χάρος: Κερά, σαν είσαι κοπελιά γιάντα μου φαφουτίζεις, 15
 και πιτυλάς τα σάλια σου και μου τα λαντουρίζεις;
 Γρα: Χαμομηλιάς κλαδιά ’κοβγα ογιά να βάψω φάδια
 κ’ εβγήκανε τ’ αντόδια μου και δε μιλώ καθάρια.
 Χάρος: Κερά, σαν είσαι κοπελιά γιάντα μου καμπουρίζεις;
 Γρα: Καμπούρα ’τον η μάνα μου καμπούρης και ο κύρης. 20
 Χάρος: Σαν είσαι, γρα μου, κοπελιά γιάντα ’χεις τσι ψαράδες;

Γρα: Ο άντρας μου 'το μυλωνάς και μου 'φερνε πασπάλες,
 κι εγώ του τσι κοσκίνιζα κ'εγέμισα ψαράδες.
Χάρος: Σώπαινε, γρα, τα λόγια σου και πάψε το θυμό σου,
 μη βγάλω το κοντάρι μου να κόψω το λαιμό σου. 25
Γρα: Δε με λυπάσαι, Χάροντα, που 'μαι κοπελοπούλα
 απού αθώ κάθε ταχύ σαν τη νεραντζοπούλα;
 Δε με λυπάσαι, Χάροντα, απού φορώ και χάντρες
 κι έχω ορπίδες στο Θεό να πάρω κι άλλους άντρες;
 Εκεί φωνή ακούστηκε απού τσ'απάνω μπάντες: 30
 “κεράδες, που 'στε στο χορό, ήρθαν μιαν καράβι 'άντρες”.

Όσες γράδες κι αν τ'άκουσαν
 στο λιμάνι εγλακούσαν.
 Μια γρα 'τονε πολύ κακά
 και δεν εμπορείε να γλακά 35
 κ'εφώνιαζε τω μπροστινώ,
 α δε μπροφτάζω να 'ρθω γω,
 πάρετε και για μένα δυο,
 να 'χω τον ένα γι'αγκαλιά
 και τον άλλο γι'αγγαρειά”.²⁸ 40

Ο κωμικός διάλογος “των γράδων” τραγουδιόταν με μιμικές κινήσεις από άτομα που πιθανότατα φορούσαν μάσκες και υποδυόταν το Χάρο και τις γριές. Βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι ο ριμαδόρος Ψαρόγαρος και ο Χατζημιχάλης γνώριζαν το διαλογικό τραγούδι των “παραλοϊσμένων γράδων” και ότι χρησιμοποίησαν απ' αυτό λεκτικά και θεματικά μοτίβα για να δημιουργήσουν ένα καινούργιο σατιρικό δρώμενο.

Ο τρόπος παρουσίασης των ερωτομανών γράδων του ριμαδόρου Ψαρόγαρου μπορεί να παραβληθεί με την παρουσίαση των πολιτικών, δηλαδή των πορνών, στα στιχουργήματα του Στέφανου Σαχλίκη. Η ζωή των “πολιτικών” γυναικών του Μεγάλου Κάστρου (Ηρακλείου) της Κρήτης στα τέλη του 15ου αιώνα σατιρίστηκε με περισσή αθυροστομία. Συγκεκριμένα, στο στιχούργημα “Η βουλή των πολιτικών” ο στιχουργός αφηγείται τη συγκέντρωση των εκδιδόμενων γυναικών του Κάστρου για τη δημιουργία μιας “αδελφότητας” (συντεχνίας), αρχηγός της οποίας εκλέγεται η σύζυγος του Κουταγιώτη. Στη “Γκιόστρα των πολιτικών” παρακολουθούμε τις πόρνες να παίρνουν μέρος σε μια γιόστρα (είδος κονταρομαχίας).

²⁸ Δημοσιεύεται από τη συλλογή του Αντωνίου Γιάνναρη με λίγες ορθογραφικές αλλαγές. Βλ. Jeannarakis Anton, *Άσματα Κρητικά*, Leipzig, 1876, σσ. 186-188.

Τραυματίζουν βαριά η μια την άλλη και τέλος απομακρύνονται ντροπιασμένες για να συνέλθουν. Πιθανότατα, ο Χατζημιχάλης γνώρισε τα ποιήματα του Σαχλίκη από την έκδοση του G. Wagner, που πραγματοποιήθηκε στη Λειψία την εποχή που βρισκόταν εκεί ο ανιψιός του και θα μπορούσε να του την προμηθεύσει. Και αν ακόμη δεν υπήρξε άμεση επίδραση του Σαχλίκη στον Χατζημιχάλη, νομίζω, ότι μπορούμε να μιλούμε για κοινούς εκφραστικούς τρόπους. Εξάλλου, έχει παρατηρηθεί η επίδραση της προφορικής λογοτεχνίας στα δίστιχα του Σαχλίκη,²⁹ γι’ αυτό και τα ποιήματά του αγαπήθηκαν και απαγγέλλονταν από τον λαό. Ιδού μερικοί στίχοι από το ποίημα του Χατζημιχάλη και τα ποιήματα του Σαχλίκη:³⁰

*“Όντε το λόγον απόλεγε, προβαίνουν πέντε γράδες,
ζεσκέπαστες και τρέχανε ωσάν ψαρές νεράιδες. (Γάμος, 954-55)*

*“Έφτασε κ’ η Περζιόλενα οπού ‘ν’ γεροντισμένη,
με την Εργίναν την πτωχήν οπού ‘ν’ σημαδεμένη. (W, 501-502)*

*“Μωρή ροσπού, από μακριά φωνιάζουν ζαρωμένη,
μονάχη θέλεις τσι γαμπρούς και μας δεν περιμένει; [...] (Γάμος, 956-957)
Σέρνουντ’ ορθές με μια φωνή ούλες ξεσπαθωμένες,
αρπούνται και μαδούντανε, ωσάν δαιμονισμένες.
Σουρομαδιούν, ξεσχίζονται, τι λένε, δεν ακούνε,
οι μούρες τρέχουν αίματα, πάνε να σκοτωθούνε. (Γάμος, 995-998)*

*“ Ήλθε και η Τζαβούλαινα με το φαρίν το μαύρο
και πιλαλεί μετά θυμού σαν θυμωμένον τάυρον·
εφώναζεν και έλεγεν “χαρά στην θέλω νά ‘βρω,
να τηνε δώσω θάνατον ή σήμερον ή αύρο”. (Π, 23-29)
Ορίζει η Κουταγιώταινα να στρέψουν εις την Χώραν
οι λαβωμένες, οι λενές, να γιατρευτούν στην ώραν,
κι οι άλλες να ψικεύσουσιν την κεράν την πριόραν”. (Π, 43-45)*

Επίλογος

Στον επίλογο του θεατρικού ο Ψαρόγαρος επανεμφανίζεται για να επαναφέρει τους θεατές στην πραγματικότητα. Κλείνει πονηρά το μάτι και καταργεί τη θεατρική σύμβαση. Το τελευταίο σύντομο τραγούδι του Ψαρόγαρου είναι ευχέτηριο για το αντρόγυνο και προτρεπτικό για τους θεατές. Μοιάζει σαν εξόδιο άσμα:

²⁹ Βλ. Arnold van Gemert, “Λογοτεχνικοί πρόδρομοι” στο *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη την εποχή της Αναγέννησης*, επιμέλεια D. Holton. Ηράκλειο 2002, σ. 62.

³⁰ Για τα ποιήματα του Σαχλίκη παραθέτουμε στίχους από τις εκδόσεις Wagner G., *Carmina Graeca Medii Aevi*, Lipsiae, 1874 (εφεξής=W) και Παναγιωτάκης N. M., “Μελετήματα περί Σαχλίκη”, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σσ. 7-58 (εφεξής=Π) όπου δημοσιεύεται η “γκιόστρα των πολιτικών”.

Όλοι ας ευχηθούν να ζήσει το νέο ζευγάρι. Ο γάμος τελείωσε. Οι γαμουλιώτες (καλεσμένοι του γάμου) θα επιστρέψουν στα σπίτια τους.

**Δημοσίευση του λαϊκού θεατρικού διαλόγου:
<Η κωμωδία των ερωτομανών γράδων>**

.....

Στρέφει τα μάτια δω κ' εκεί, ξομπλιάσματα αρχίζει,
 γυναίκες κι άντρες δεν ρωτά, σαν ζόγια τζι στολίζει.
 Μανόλη, σέρνει μια φωνή, γιάντα στενοχωράσαι; 860
 Πώς με θωρείς στο πρόσωπο και δεν απιλογάσαι;
 Επά που βλέπεις και σωπάς, πράμα μεγάλο θα 'εις,³¹
 μήπως η νύφη κι ο γαμπρός δεν σου 'δωσαν να φάεις;
 Μήπως εις τον αντίγαμον κρασί δεν σε κεράσαν,
 οι προεστοί διαφεντευταί θαρρώ να σε ξεχάσαν. 865
 Έλα και μη μας κρύφτεσαι, πε το παράπονό σου,
 άλλαξε την κακήν καρδιά, το μαύρο μούτσουνό σου.
 Επά σ' αυτήν την κάλεσην, ήρθαμεν να χαρούμεν,
 κι όχι να συλλογούμαστε, τα χείλια να κρεμνούμεν.
 Στρατή, Νικόλα, αλλονών φωνιάζει κει παρέκει, 870
 ελάστε να χορέψετε κ' αφήστε το τουφέκι.
 Συμμαζωχτείτε ούλοι σας, με τον γαμπρόν ομάδι,³²
 πρέπει να χωρατέψομε κ' αφήστε το σημάδι".³³

Κοράσια πιάστε στον χορόν, οι σουραδοπλεμένες
 ομπρός, ομπρός ως οδηγός εσείς οι παντρεμένες. 875
 Οι κοπελούδες τρέπονται και πρέπει οι παντρεμένες,
 να τ' αδηγούν στη συντροφιά που 'ναι ξεσκολισμένες.
 Χηράδες πιάστε στον χορόν, κοράσια να κρατείτε,
 να σας ζηλέψουν νιοι γαμπροί να ξαναπαντευτείτε.
 Σας συμβουλευγω, σμίξετε μαζί με τσι κεράδες, 880
 μ' όσον μπορείτε κρύνγετε μην φαίνονται οι ψαράδες.
 Για χήρα γω τρελαίνομαι, που να 'χει νοστιμάδα,
 την σαραντάρα να περνά και νά 'χει και ψαράδα.
 Την χήρα 'γω την αγαπώ, γιατί 'ναι μαθημένη,
 γιατί γνωρίζει τσι δουλειές κ' είναι ξετεχνεμένη. 885
 Χήρα κι αμιά χοντρούτζικη που νά 'χει και κοπέλια,
 νά 'χει βυζιά σαν τα ψωμιά και κώλους σαν βαρέλια.

³¹ 862 θάης.

³² 872 συμαζοκτιτήτε.

³³ 873 αφήστετε.

Μεγάλο νά ‘χει μούτσουνο και πόδια να στριγκλίζουν,
σαν κολοκύνθα τον λαιμόν, βυζιά να νταντουλίζουν.
Γδυμνά τα πόδια κι ανοιχτά κ’ η φτέρνα τήη σκασμένη, 890
μάλιστα μην καλοδροικά και ξεφαφουτισμένη.

Τον γέροντα πάλι αγαπώ που να εξηνταρίζει,
κεφάλι νά ‘χει μαγλινό, λίγο να καμπουρίζει.
Τα γένια του αναφερτά, με ψαροκοκκινάδες, 895
με ζαρωμένο πρόσωπον, νά ‘χει βλογοκοκομμάδες.

Η ράχη του καμαρωτή, τα στήθια λακκουδάτος,
να κατεβαίνει η κεφαλή κ’ η μύτη του κει κάτω.
Τα γόνατα να τρέμουνε, με κόπον να φωνιάζει,
ταμπακολόγο να ρουφά κ’ η μύτη του να στάζει. 900

Να τέμουνε τα χέργια του, ολίγον να κουφίζει,
τον άνθρωπον να συντηρά, να μην τονε γνωρίζει.
Τον τέθοιον γέρον είδα ‘γω, το ούρος του να φεύγει
κι ο γιος τον<έ> ορδίνιαζε, φίλοι, να τον παντρεύγει.³⁴
Γέρων και γριά ογιά παντρεία στον τόπον μου δεν είδα
τους είδα να παντρεύγονται στην ξενιτιά που πήγα”. 905

“Άκουσες θεια- Μαρμάταινα πως αγαπώ τσι γράδες
όσες χορεύγουσι ομπρός και κάνουν χωρατάδες.
Ήθελα και να κάτεχα, αν μ’ αγαπούν κ’ εκείνες,
γαμπρούς ήθαλα τωνα βρει ‘πό μέσα ‘πού τζ’ Αθήναις. 910
Μ’ αλήθεια αγαπάτε με, γή πούρι οργίζεστέ μου,
μη μου το κρύβεις, κερά θεια, σίμωσε πα και πε μου.
“Οι, παιδί μου, μα το νιος, θα σου το πω ομπρό σου,
μια πάρτη γράδες άκουσα να λένε το κακό σου:
Α, τον παλιο-Ψαρόγαρο πώς μασε κοροϊδεύγει,
ο κόσμος που τονε δροικά, θαρρείς πως τα πιστεύει”. 915

“Πε τονε, αλήθεια, ήρθα πα ογιά να τζι ψαρέψω
κι αν συβαστούν ας μου το πουν ογιά να τζι παντρέψω.
Έχω γαμπρούς πολλών λογιών να μπουνε να διαλέξουν,
να τζι ρωτήξεις να σου πουν αρκεί μόνο να στέρξουν.
Έχω γαμπρούς και πεθυμούν χηράδες ν’ αγκαλιάσουν, 920
τζι κοπελιές δε θέλουνε να μη τζι ξεντροπιάσουν.
Ορέγουνται τζι παχουλές, τζι μεστωμένες χήρες,
π’ ούλα τα ξεσκολίζουνε, γνωρίζουν και τζι μοίρες.

³⁴ 903 πρόσθεσα.

- Τζι μιληδούσες αγαπούν, που σέρνουν μια την άλλη
κι ακούουν στα παράθυρα, ίντα μιλούν οι άλλοι. 925
Τρελαίνονται για τζι παχές, που 'ναι σαν παλαμίδες,
<σ> τσι δρόμους ξεσκουλίζουνταν σαν γλωσσοκοπανίδες".³⁵
- "Να σε ρωτήξω γιούκα μου όσα μου κουβεντιάξεις,
δεν βρίστεις και για με γαμπρό κιανένα να ταιριάζει.
Πριν να το μάθουνε πολλές, βρε για την απατή μου 930
κι απού τα φύλλα τζη καρδιάς σου δούδω την ευκή μου.
Αν μου τονέ βρεις νιούτζουκον και νά 'ν' πραγής στην γνώμη,³⁶
λαμπάδες θ' άψω ογια σε εις τον Άγιον Αντώνη.
Άκουσες την παραγγελιά, γλήγορα να κοιτάξεις.
Άχι, πως αναγάλλιασα, χαράς με, αν το πράξεις. 935
Μ' αν είναι και μεσότριβγος, άκουσε, δεν πειράζει,
φτάνει να μη με συχαθεί, αρκεί να μ' αγκαλιάζει".
- "Δροίκα με, θεια-Μαρμάταινα, έχω γαμπρό για σένα,
μ' ανέ σε ιδεί στα μάγουλα απού 'ναι ζαρωμένα;
Και σκέψου, θεια, και πε μου το, τα σου 'πα, αν τα γνωρίζεις 940
κ' εγώ θ' αλλάξω τα κεριά, απείς τ' αποφασίζεις".
"Κατάφερέ τον μη ρωτά,[μη τηρά] πως είμαι ζαρωμένη,³⁷
κ' εις ούλα που μ' ανάφερες, είμαι ξεσκολισμένη.
Γνωρίζω κι από μαϊκά κι απ' ό,τι με ρωτήσει, 945
δεν θα δεκτώ εις τίποτις άλληνη να με νικήσει.
Πάρε μαζί σου τον γαμπρό νά 'ρθεις να με 'ξατάξεις,
κ' εκεί για την ζαρωμαθιά να με κατασκεπάσεις.
Διόρισέ μου τον καιρόν, τα σκολινά να βάλω
και να λουστώ, να κτενιστώ σαν νύφη να προβάλω.
Να βάλω μπουστομάντηλα, καρπέτα, βιστηδούρα, 950
τα δακτυλιδοπότονα και τα μαλλιιά κουλούρα.
Να δέσω πίσω την ορά, την ζώστρα με στημόνι,
τα κόκκινα καλίκια μου κ' εις τον λαιμόν κορδόνι".
- Όντε τον λόγο³⁸ απόλεγε, προβαίνουν πέντε γράδες,
ξεσκέπαστες και τρέχανε ωσάν ψαρές νεράϊδες. 955
"Μωρή ροσπού, από μακριά φωνιάζουν ζαρωμένη,
μονάχη θέλεις τζι γαμπρούς και μας δεν περιμένει;

³⁵ 927 πρόσθεσα.

³⁶ 932 νάν πραγής.

³⁷ 942 κατάφετον// διαγράφει: τηρά.

³⁸ 954 λόγον.

- Μη φεύγεις, στάσου, μαϊμού, πε μας θα σε ρωτήσω,
καημένη, αν βλοήθηκες, να, θα σε ξεσκουλίσω.
Σε μπένανε να μας το πεις, γαμπροί μαςε ζητούνε, 960
μες στο βρακί σου τζι ‘βαλες να μη μαθητευτούνε.
Τρεχάτε, πιάστε μου τηνε, μα γω θα την μαδήσω,
το ξεφτισμένο μούτρο τζη θα το ξεμαλλουρίσω.
Να μην αφήσομεν γαμπρό, η στρίγκλα να βλυχιάσει,
κι αν περισέψει και κιανείς, να βλέπει να σκυλιάσει”. 965
- Ίντά ‘ναι ο ξαγκριγεμός κ’ η φούργια σας σουλτάνες,
θαρρείτε πως ετρόμαξα με τζι φωνές σας σκάνες;
Εσείς θα πάρετε γαμπρούς; Θα σας σουρομαδήσω,
ομπρός τα πίκλια θα σας πω να σας ξεγιβεντήσω.
Μην το πιστένεις με γαμπρό θα θέσεις να κοιμάσαι, 970
αχ! μας επιβουλεύτηκες! Γαϊδάρα, ανάθεμά σε!”
- Εμείς θα τζι μοιράσομεν κι ανέ και περισέψει,
θα τονε συμβουλέψομεν αλάργο να μισέψει.
— Εσείς κουτούνες τζι γαμπρούς θα πάρετε από μπρος μας,
και θα μας ξεχωρίσετε απού τον εδικό μας; 975
Γιατί ήρθετε μαζί πολλές, μωρή καταραμένες;
Θαρρείτε, θα σας φοβηθώ; Όχι, ξεκουθιασμένες.
- Ίντα κορδίζεις, κάτζουνα, και χώνεις το τυρί σου;
Την πέτζα θα σου βγάλομεν και το ξερό σκουλί σου.
- Αν θα μου κουρουντίζεσθε, μόνες μας ας σερθούμεν, 980
να σασε δείξω το λοιπός μια- μια δε σας φοβούμιν.
- Ελάστε, μπρε, φωνιάζει μια, ούλες να συβαστούμεν,
και τζι γαμπρούς αδελφικά μαζί να μοιραστούμεν.
- Δευτέρα σέρνει μια φωνή, σύρε και φώνιαξέ τζι
κ’ εμείς να μπούμεν στην γραμμή, καθένας να διαλέξει. 985
- Μια τρίτη αποκρίνεται: “δεν θέλω” θυμωμένη,
γιατί ‘τονε πολλ’ άσχημη και ξεφαφουτισμένη.
- Σηκώνεται η τέταρτη “ίντα ‘ν’ αυτά που λέτε;
Θέλετε συμβουλάτορα και πράμα δεν κατέτε”. 990
- Σέρνουντ’ ορθές με μια φωνή ούλες ξεεπαθωμένες,
αρπούνται και μαδιούντανε, ωσάν δαιμονισμένες.
Σουρομαδιούν, ξεσκίζονται, τι λένε, δεν ακούνε,
οι μούρες τρέχουν αίματα, πάνε να φαωθούνε.

Κουτσοκανεί ο Ψαρόγαρος, χορεύγει σαν μουλάρι,
 τζι γρες, τζι κοπελούδες μου, τζι 'βάνα στο τζοβάλι. 995
 Γυρίζει τα παινέματα για τον γαμπρό, την νύμφη,
 να ζήσουν, να στεργιώσουνε, από καρδιάς ευκήθη.

Γαμπρέ και νύμφη, ούλοι μας, σας έχομεν καμάρι,
 οι γαμουλιώτες πέτε το, ας ζήσει το ζευγάρι.
 Οι γαμουλιώτες αίντεστε³⁹ να πάμεν στην δουλειά μας 1000
 μ' απού του γάμου τα φαγιά, γεμάτη 'ν' η κοιλιά μας.⁴⁰

³⁹ 1000 αϊντέστε.

⁴⁰ 1001 γεμάτη ην η.